

บทที่ 2

ภูมิหลังและการเข้าสู่พระราชการของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

การศึกษาบทบาทและความสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท¹ ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของายที่มีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดินถึงสามรัชกาลนั้น จำเป็นต้องศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับภูมิหลังส่วนพระองค์ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึงพื้นฐานในด้านชาติภูมิกำเนิด ฐานะทางสังคม การอบรมเลี้ยงดู ตลอดจนกระบวนการศึกษาหาความรู้ในด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะเข้าใจถึงปัจจัยที่ส่งเสริมให้พระองค์ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ประกอบภารกิจหน้าที่ราชการสำคัญในตำแหน่งต่าง ๆ ในช่วงเวลาดังกล่าว

ชาติภูมิกำเนิดและการศึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นต้นราชสกุล "สนิทวงศ์" พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้านวม พระโอรสองค์ที่ 49 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และองค์ที่ 2 ในเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ (ในสายราชินิกุลบางช้าง) ประสูติเมื่อปลายรัชสมัย

¹ หลักฐานบางแห่งสะกคเป็น "กรมหลวงวงศาธิราชสนิท" ก็มี สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนจะยึดหลักการกล่าวถึงพระนามตามที่ปรากฏหลักฐานจากการที่ทรงรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏเลื่อนพระอิสริยยศ และชานพระนามสั้น ๆ ว่า "กรมหลวงวงษาธิราชสนิท" ดูกรมศิลปากร, จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงษานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงตลอดรัชกาลที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ เกล็ด, 2457), หน้า 84-85.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อวันที่เสาร์ แรม 2 ค่ำ เดือน 8 ปีมะโรง
จ.ศ.1170 ตรงกับวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ.2351²

การศึกษาเบื้องต้นในขณะที่ยังทรงพระเยาว์นั้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดเท่าใดนัก แต่สันนิษฐานว่าน่าจะทรงได้รับการศึกษาอบรมเลี้ยงดูด้วยความเอาใจใส่เป็นพิเศษเช่นเดียวกับบรรดาพระโอรสพระองค์อื่น ๆ ตามแบบธรรมเนียมราชประเพณี³ โดยมีสถานศึกษาที่

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงตั้งข้อสังเกตว่า ในปี พ.ศ. 2351 มีบุคคลสำคัญที่เกิดร่วมสหชาติกันรวม 4 ท่านคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท สมเด็จพระเจ้าบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุนนาค) ซึ่งทั้ง 4 ท่าน ได้ก้าวขึ้นสู่บทบาทสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยต่อมา จากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 88.

และโสมทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระนคร : แพร่พิทยา, 2513), หน้า 40-45.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่ารูปแบบการศึกษาของบรรดาเจ้านายนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชคงจะทรงรับระเบียบแบบแผนมาจากสมัยอยุธยา สำหรับลักษณะการศึกษาตามแบบจารีตของเจ้านายฝ่ายชายเป็นไปโดยลำดับดังนี้ พระชันษา 3-7 ปี เริ่มเรียนหนังสือไทยกับครูผู้หญิงในพระบรมมหาราชวัง

7-13 ปี (ถึงโสกันต์) เรียนกับครูผู้ชาย เริ่มเรียนภาษามคธ อ่านหนังสือไทย เรื่องต่าง ๆ และเริ่มทวนชั้นกิริยามารยาท

13-21 ปี ผนวชเป็นสามเณรเพื่อเรียนพระธรรมและฝึกหัดพระวินัยเมื่อลาผนวชแล้ว ออกมาอยู่นอกพระราชวังเริ่มเรียนศิลปวิทยาที่ขอจากสำนักครูเชื้อชานูต่าง ๆ ฝึกวิชารัฐศาสตร์และราชประเพณีจากท้องพระโรง

21 ปี ทรงผนวชเพื่อศึกษาพระธรรมวินัยและคณาอาคมชั้นสูงจนเชี่ยวชาญ เมื่อลาผนวชก็รับราชการได้ ถือว่าสำเร็จการศึกษา

ดูรายละเอียดในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), หน้า 15-17. และ "ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณ", ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 117-118.

สำคัญทั้งจากวัดและวัง ซึ่งอาจสรุปขั้นตอนสำคัญของการศึกษาตามลำดับดังนี้คือ การศึกษาอักษรวิธึเบื้องต้น การผนวชและการศึกษาวิชาเฉพาะตามความสนพระทัยเพื่อฝึกหัดเข้ารับราชการต่อไปไปภายหน้า⁴

ในด้านการศึกษาอักษรวิธึเบื้องต้นของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทนั้น เข้าใจว่าคงเป็นไปตามลำดับขั้นตอนคือ ทรงเริ่มศึกษาอักษรวิธึภาษาไทยภายในเขตพระราชฐานตามตำหนักที่ประทับของเจ้านายสตรีฝ่ายในก่อน และศึกษาต่อกับครูผู้ชายซึ่งเป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตภายในราชสำนักตามลำดับ อาจกล่าวได้ว่าการศึกษานี้มีมูลฐานนี้ นอกจากมุ่งเน้นให้พระองค์ทรงอ่านออกเขียนได้แล้วยังเป็นการเริ่มปลูกฝังโลกทัศน์และค่านิยมพื้นฐานของสังคม ตลอดจนคำสั่งสอนตามหลักพุทธศาสนาอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นการเตรียมพื้นฐานเบื้องต้นก่อนที่จะเสด็จเข้าศึกษาต่อกับพระสงฆ์ในลำดับต่อไป⁵

ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงเจริญพระชันษาครบกำหนดโสกันต์ และทรงผนวชเป็นสามเณรแล้วสันนิษฐานว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ได้เสด็จเข้าศึกษาต่อในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตัตติยวงศ์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁶ ซึ่งนับว่าเป็นสถานศึกษาที่สำคัญแห่งหนึ่งที่ได้รับคามนิยชมอย่างมากจากบรรดาเจ้านายชั้นสูงในขณะนั้น ดังปรากฏพระเกียรติคุณและพระปรีชาสามารถของ "พระอาจารย์" เป็นที่ยกย่องโดยทั่วไปว่า "... กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตัตติยวงศ์ พระองค์นี้เป็นอัจฉริยมุนย์บุรุษรัตนอันพิเศษ ทรงพระปรีชาสามารถ ฉลาดรู้ในพระพุทธานุศาสตร์และราชศาสตร์

⁴ นิพาดา อังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 41.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43-46.

⁶ กองหอสมุดแห่งชาติ, บุคคลสำคัญในการพัฒนาห้องสมุดของไทย ในรอบ 80 ปี (พ.ศ. 2448-2528) หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสหอสมุดแห่งชาติครบรอบ 80 ปี วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2528 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2529), หน้า 21.

แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่าง ๆ และได้เป็นอุปัชฌายาจารย์เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าในพระบรมราชวงศ์นั้นมากหลายพระองค์..."⁷

นอกจากพระปรีชาสามารถดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในด้านพระอุปนิสัยส่วนพระองค์นั้นยังทรงเป็นที่น่าชื่นชมเคารพรักของบรรดาลูกศิษย์ทั้งปวงอีกด้วย ดังปรากฏจากหลักฐานตอนหนึ่งกล่าวว่า "...ในทางปฏิสันถานปราสาทรีย์แล้ว มีพระหฤทัยโอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทเสน่หาแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ทั่วไป และได้เป็นครูอาจารย์ครุฐานิยบุคคล แห่งราชสกุลวงศ์มหาดานเป็นอันมาก..."⁸

ดังนั้นเมื่อกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเข้าถวายตัวเป็นศิษย์ในสำนักสมเด็จพระปรมานุกิตติปิไรรสแล้ว สันนิษฐานว่าคงจะทรงได้รับการถ่ายทอดกระบวนวิชาความรู้ทั้งคดีโลกคดีธรรมตามความถนัดของพระอาจารย์ ได้แก่ การศึกษาอักษรวิเชียรทั้งภาษาไทย ขอมและมอญ อีกทั้งความรู้ทางด้านศิลปศาสตร์วรรณคดี ตลอดจนวิชาโบราณคดีและราชประเพณีต่าง ๆ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าจากกระบวนวิชาความรู้เหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ทางด้านวรรณคดีนั้นปรากฏว่าทรงพระปรีชาสามารถอย่างแจ่มแจ้งในด้านการแต่งคำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ เป็นอย่างดี และจากพระปรีชาสามารถดังกล่าวนี้ในเวลาต่อมาได้กลายเป็นพื้นฐานความรู้ที่สำคัญประเภทหนึ่งซึ่งเสริมให้พระองค์ทรงเจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบการเรียนหนังสือที่วัด โดยมีพระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นผู้อบรมสั่งสอนในด้านศีลธรรม และถ่ายทอดวิชาการความรู้ในด้านต่างๆให้แก่ศิษย์ ในขณะที่ศิษย์ก็ให้ความเคารพนบนอบเชื่อฟังคำสั่งสอนของอาจารย์ . ตลอดจนคอยดูแลปรนนิบัติ

⁷ กรมศิลปากร, "ปฐมวงศ์", ใน พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 12 กรกฎาคม 2505 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2505), หน้า 36.

⁸ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (คุณทิพย์เจ้าวัชรญาณ), คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จักเล่ม 2 (กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, 2527), หน้า 176.

รับใช้อาจารย์ด้วยความรักและฮ่าเกรง ลักษณะของการเรียนหนังสือดังกล่าวซึ่งอาจแบ่งเป็นกลุ่มย่อยหรือ "ต่อหนังสือ" เป็นรายบุคคลย่อมเป็นสิ่งที่เอื้อต่อความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์และศิษย์ให้มีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นมากขึ้น^๙ แม้ว่าศิษย์จะจบการศึกษาไปแล้ว ก็ยังคงผูกพันและให้ความเคารพเชื่อฟังคำสั่งสอนของอาจารย์ตลอดไป^{๑๐} ในกรณีความสัมพันธ์ส่วนพระองค์ระหว่างกรมหลวงวงษาธิราชสนิท กับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส^{๑๑} จะเห็นได้ว่าทั้งสองพระองค์ทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันเป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะนอกจากจะทรงมีความสัมพันธ์ในฐานะอาจารย์กับศิษย์แล้ว ยังทรงผูกพันเกี่ยวข้อกันในฐานะพระประยูรญาติกันอีกชั้นหนึ่งด้วย จึงน่าจะเป็นผลที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสองพระองค์ซึ่งทวีความแน่นแฟ้นขึ้นเป็นลำดับ ดังปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันของทั้งสองพระองค์จากวรรณคดีเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ ซึ่งสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงพระนิพนธ์ถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิทในตอนท้ายของเรื่องเพื่อเป็นอนุสรณ์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้ทูลอาราธนาให้พระองค์ทรงพระนิพนธ์จนจบเรื่องในที่สุดว่า

เงืองคนนิพนธ์พจนจำเนียร

หน้ายจิตต์คิดเขียน

และค่างสักสองพรรษา

กรมวงษาสนิทนัคดา

อาราธน์ปรารภนา

สัมฤทธิจิตสืบแสดง^{๑๑}

ต่อมาเมื่อกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงลาผนวชแล้ว ตามธรรมเนียมราชประเพณีของเจ้านายฝ่ายชายถือว่าทรงเจริญพระชันษาพอที่จะเสด็จออกมาประทับนอกพระบรมมหาราชวัง

^๙ ดูรายละเอียดในเสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่อง

ประเพณีไทย (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 434, 450.

^{๑๐} สะท้อนให้เห็นได้จากการที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ได้ทรงขอคำปรึกษาชี้แนะจากสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เกี่ยวกับพระนิพนธ์ในด้านวรรณคดีตลอดมา

^{๑๑} อ้างใน ด้รูถิ สุกฤษ์สงคราม, พระประวัติและงานสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ขึ้น ๒ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2524), หน้า 12.

ได้แล้ว ซึ่งการ "เสด็จออกวัง"¹² ของพระองค์ครั้งนั้นตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมเชษฐาต่างพระมารดาจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานวังเก่าท้ายหีบเพชร วังที่ 3¹³ ให้เป็นที่ประทับของพระองค์ หลังจากนั้นสันนิษฐานว่าคงจะทรงเริ่มศึกษาวิชาเฉพาะตามที่ทรงสนพระทัย ทั้งนี้ได้ทรงเลือกศึกษาวิชาการแพทย์แผนโบราณ ซึ่งเป็นวิชาประจำตระกูลทางฝ่ายพระมารดาของพระองค์ เพื่อฝึกหัดเข้ารับราชการต่อไป

¹² มีข้อน่าสังเกตว่า การเสด็จออกวังครั้งนี้ล้วนเป็นพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 2 ที่มีพระชันษาใกล้เคียงกันรวมทั้งสิ้น 14 พระองค์ ดังนี้คือ

1. กรมพระเทเวศร์วิชรินทร์	8. กรมหลวงวรศีกดาพิศาล
2. กรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา	9. กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์
3. กรมหลวงวงษาธิราชสนิท	10. เจ้าฟ้าอาภรณ์
4. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	11. กรมขุนวรจักรธรานุภาพ
5. กรมขุนสกลดิศสภภาพ	12. พระองค์เจ้าเกษร
6. กรมหมื่นถาวรวรยศ	13. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
7. กรมหมื่นอลงกตกิจปรีชา	14. เจ้าฟ้าปิ๋ว

ดูรายละเอียดในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่าในกรุงเทพฯ และประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 (บางตอน) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายบวร ชีมากร ณ เมรุวัดศรีศกเทพรวิหาร กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ 3 สิงหาคม พุทธศักราช 2532 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 42-44.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39 ปัจจุบันคือ บริเวณที่เป็นสถานที่ฝึกยิงปืนของกรมการรักษาดินแดน

เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ในรัชกาลที่ ๒
ธิดาท่านขรัวตาบุญเกิด กับ ขรัวยายทองอิน

การศึกษาวิชาการแพทย์แผนโบราณ

กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงถือกำเนิดมาจากพระมารดาที่มาจากสายตระกูลที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในด้านการแพทย์แผนโบราณ¹⁴ ส่งผลให้พระองค์ทรงสนพระทัยที่จะฝึกหัดร่ำเรียนในวิชาการแพทย์แผนโบราณอย่างจริงจังในเวลาต่อมา โดยทรงเลือกศึกษาเป็นวิชาเฉพาะสมดังภาษิตที่ว่า "ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น"

การศึกษาวิชาการแพทย์แผนโบราณ จัดเป็นวิชาที่ต้องอาศัยทักษะและความชำนาญมากเป็นพิเศษ จึงนิยมที่จะถ่ายทอดความรู้ให้แก่ลูกหลานภายในสายตระกูลเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากเป็นวิชาเฉพาะที่ต้องอาศัยความรู้ในเชิงประสบการณ์ที่ผู้เรียนต้องฝึกหัดเป็นเวลานานหลายชั้นตอน เพื่อให้มีความเชี่ยวชาญในการบำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บ และเมื่อมีความรู้พร้อมที่จะรับราชการ ประกอบกับมีตำแหน่งว่างในกรมหมอเมื่อใดก็จะได้รับการบรรจุให้เข้ารับราชการต่อไป¹⁵

¹⁴ เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่เป็นเชื้อสายราชินิกุลบางช้าง ธิดาของขรัวสาของอินและขรัวตาบุญเกิด ซึ่งเป็นหมอแผนโบราณที่เชี่ยวชาญในการปรุงยาเป็นอย่างมาก เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่เข้าถวายตัวเป็นพระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงอิศรสุนทร ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่จัดเป็นสตรีท่านหนึ่งที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญทางด้านการแพทย์แผนโบราณเป็นอย่างดี ซึ่งเข้าใจว่าคงได้ถ่ายทอดวิชาการแพทย์มาจากบิดาของท่าน เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. 2399 คูกรมศิลปากร, อธิบายราชินิกุลบางช้าง (ฉบับชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ 3) พระยาไพบูลย์สมบัติ (เคซ บุนนาค) กับเจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค) พิมพ์อุทิศถวายสนองพระคุณสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทนต์มหาราชรี พระอัครราชเทวี (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471), หน้า 123. และ ส. พลาชน้อย, พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา (กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์-การพิมพ์, 2530), หน้า 189-191.

¹⁵ คุราสละเอี๊ยดในพิพาคา ฮังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบ ..., หน้า 78-80. และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์, "เรื่องแพทย์หมอ", ในลัทธิธรรมนิยมต่างๆ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 195-216.

สำหรับการศึกษาวิชาการแพทย์แผนโบราณของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทนั้น ปรากฏหลักฐานสะท้อนว่า พระองค์ทรงได้รับการฝึกหัดให้คุ้นเคยกับความรู้ในด้านการแพทย์แผนโบราณมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ โดยมี "คุณตา" คือชวีตยาบุญเกิดเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้และอบรมสั่งสอนในเบื้องต้น จนทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมราชชนกให้ทรงทำหน้าที่ปรุงพระโอสถถวายมาตั้งแต่พระชันษายังน้อย ดังปรากฏจากหลักฐานตอนหนึ่งว่า

"... ข้าพระพุทธเจ้า กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กราบทูลแจ้งความยังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) ซึ่งกราบบังคมทูลขอพระราชทานสำหรับพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณเสวยมาเป็นหลายพระองค์ ตาหม่อมฉัน (ชวีตยาบุญเกิด) ได้กราบทูลถวายในพระพุทธเลิศหล้า [พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย] โปรดเกล้าให้หม่อมฉันประกอบถวายเป็นหลายครั้งจนสิ้นแผ่นดิน..."¹⁶

จากการที่ได้ทรงมีโอกาสถวายการรับใช้สนองเบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมราชชนกด้วยความไว้วางพระราชหฤทัยมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์นั้น น่าจะเป็นประสบการณ์ที่สร้างแรงบันดาลใจให้แก่พระองค์เป็นอย่างมาก จึงเป็นเหตุจูงใจอย่างหนึ่งที่ทำให้ทรงเลือกศึกษาวิชาการแพทย์แผนโบราณเป็นวิชาเฉพาะ เพื่อฝึกฝนเข้ารับราชการในเวลาต่อมา

หากจะพิจารณาถึงกระบวนการศึกษาในวิชาการแพทย์แผนโบราณของพระองค์สันนิษฐานว่าน่าจะได้ทรงได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ตามขั้นตอนเช่นเดียวกับผู้ศึกษาอื่น ๆ กล่าวคือในเบื้องต้นจะเริ่มจากการเรียนรู้เกี่ยวกับสรรพคุณของต้นไม้ ใบยา และเครื่องสมุนไพรต่าง ๆ แล้วจึงค่อยศึกษาคัมภีร์แพทย์ควบคู่ไปกับการฝึกหัดดูวิธีตรวจและรักษาคนไข้กับอาจารย์ ซึ่งจะชี้แนะเปรียบเทียบอาการของโรคให้ผู้ศึกษาเข้าใจถึงความแตกต่างของโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ จนผู้ศึกษา

¹⁶ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2367 นั้น กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเพิ่งจะทรงมีพระชันษาเพียง 16 พรรษาเท่านั้น แสดงว่าได้ทรงปรุงพระโอสถถวายมาตั้งแต่พระชันษายังไม่ถึง 16 พรรษา ดูรายละเอียดใน กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. ไม่ปรากฏ เลขที่ 515 เรื่องกรมหลวงวงษาธิราชสนิทกราบบังคมทูลขอพระราชทานหนึ่ง

มีความเชี่ยวชาญและสามารถออกรักษาคนไข้ตามลำพังได้¹⁷ อย่างไรก็ตามกระบวนการศึกษาตามขั้นตอนดังกล่าวนี้ไม่สามารถกำหนดเวลาเรียนได้แน่นอนนัก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาว่าจะมีทักษะและความชำนาญในการจดจำคำสั่งสอนบอกเล่าของอาจารย์ได้มากน้อยเพียงใด อีกทั้งจะต้องเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติในการใฝ่รู้อยู่เป็นนิจ มีความมานะอดทน และหมั่นสังเกตได้ภายในข้อสงสัย เพื่อเก็บเกี่ยวเอาความรู้ในการบำบัดโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งผู้เป็นอาจารย์จะอธิบายถึงขั้นตอนตามลำดับดังต่อไปนี้

1. ใ้รู้ถึงที่ตั้งแรกเกิดของโรค
2. รู้จักชื่อของโรคที่เกิดขึ้น
3. รู้จักยาสำหรับบำบัดโรค
4. รู้ว่ายาอย่างใดควรจะใช้กับโรคอย่างใด¹⁸

หลักเกณฑ์ดังกล่าวข้างต้นนี้ผู้ศึกษาจะต้องเรียนรู้จดจำให้แม่นยำเพื่อฝึกหัดการวินิจฉัยอาการของคนไข้ควบคู่ไปกับวิธีการบำบัดรักษาโรคเสมอ แต่อย่างไรก็ตามวิธีการรักษาตามแบบจารีตดังกล่าวนี้ไม่อาจแก้ไขปัญหาโรคภัยต่างๆที่เกิดขึ้นต่อสังคมไทยในขณะนั้นได้สำเร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่เกิดโรคระบาดร้ายแรงขึ้น ดังนั้นในเวลาต่อมาเมื่อกลุ่มมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เดินทางเข้ามาในเมืองไทยตอนต้นสมัยรัชกาลที่ 3 พร้อมกับนำเอาความรู้ความก้าวหน้าของวิชาการทางการแพทย์ของตะวันตกเข้ามาช่วยบรรเทาปัญหาโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับความต้องการของสังคมไทยเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อพิจารณาถึงภูมิหลังส่วนพระองค์โดยละเอียดแล้ว จะพบว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นเจ้าของพระองค์หนึ่งที่ทรงเจริญวัยขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจและสังคมในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้ว่าพระองค์ประสูติใน พ.ศ. 2351 ซึ่งเป็นเวลา

¹⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์, "เรื่องแพทย์หมอ", ในลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 1, หน้า 206 และ Siamese Theory and Practice of Medicine, Bangkok Calendar for the year 1865, pp. 65.

¹⁸ กระทรวงศึกษาธิการ, หมอไทย ยาไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 1.

ก่อนสิ้นรัชกาลที่ 1 เพียงปีเดียว และเป็นระยะเวลาที่บ้านเมืองได้กลับเข้าสู่ภาวะปกติสุขอีกครั้งหนึ่ง หลังจากได้ผ่านพ้นภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด และตรากตรำกับการทำศึกสงครามตลอดมา เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้แก่กรุงเทพมหานครในฐานะศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ที่มีความต่อเนื่องจากกรุงศรีอยุธยาราชธานีเดิม โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352) ได้ทรงวางรากฐานทำนุบำรุงบ้านเมืองในทุกๆ ด้าน จนทำให้ขวัญและกำลังใจของราษฎรดีขึ้นเป็นลำดับ

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352-2367) ราชสำนักเริ่มมีความมั่นคงทางการเมืองมากขึ้น การสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านลดน้อยลง จึงเป็นช่วงเวลาที่เหมาะแก่การให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงหันมาให้ความสนใจสนพระทัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการต่างๆ รวมทั้งยังทรงสนับสนุนในด้านเศรษฐกิจการค้ากับต่างชาติ โดยเฉพาะการค้าสำเภากับจีน ซึ่งนำกำไรมาสู่ราชสำนักเป็นอย่างมาก และจากการขยายตัวทางการค้านี้เอง ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในเวลาต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้าสู่ระบบราชการของชาวจีนที่มีฐานะมั่นคง และการเปลี่ยนโลกทัศน์และค่านิยมบางประการของชนชั้นนำ¹⁰ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็ทรงเป็นหนึ่งในบรรดากลุ่มชนชั้นนำที่มีลักษณะของความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ด้วยพระองค์หนึ่งเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงเป็นผู้มีชาติภูมิกำเนิดสูง ได้รับการศึกษาแบบจารีตสำหรับชนชั้นนำ²⁰ คือมีความรู้ด้านอักษรวิद्याและวิชาพื้นฐานเป็นอย่างดี รวมทั้งมีความเชี่ยวชาญในวิชาเฉพาะที่ทรงเลือกศึกษาอีกด้วย เมื่อประกอบเข้ากับพระปรีชาสามารถและประสบการณ์จากการเรียนรู้ในหน้าที่ราชการ ตลอดจนพระอุปนิสัยที่ใฝ่รู้อยู่เป็นนิจ ยิ่งผลให้

¹⁰ คุราลละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 75-217. และ พินาคา อังเจริญและสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบ..., หน้า 20-25.

²⁰ คุราลละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาของชนชั้นนำสมัยต้นรัตนโกสินทร์ใน พินาคา อังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบ..., หน้า 41-131.

พระองค์ทรงเล็งเห็นคุณค่าของการศึกษา²¹ มีโลกทัศน์ที่กว้างไกล ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ได้หล่อหลอมให้พระองค์ทรงมีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น มีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้และค้นหาเหตุผลที่แท้จริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทั้งในทางสังคมและทางธรรมชาติ

จากความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ดังกล่าวนี้ทำให้พระองค์ทรงมีความพร้อมที่จะปรับพระองค์ให้เข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ดังนั้นเมื่อกลุ่มมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา พร้อมกับนำเอาวิทยาการตะวันตกเข้ามาสู่สังคมไทยในเวลาต่อมา พระองค์จึงทรงเป็นหนึ่งในสามของเจ้านายรุ่นแรกที่มีความตื่นตัวในการที่จะคบหาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับกลุ่มมิชชันนารี เพื่อประโยชน์ในการเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ตามสาขาวิชาที่ทรงสนพระทัยจนกระทั่งทรงประสบผลสำเร็จในการศึกษาระดับหนึ่ง สามารถนำวิชาความรู้มาใช้ประโยชน์ทั้งต่อพระองค์เองและสังคมไทยในเวลาต่อมา

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.

การกำกับราชการกรมหมอ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้านวมให้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นวงษาสนิทเมื่อพ.ศ. 2385 ขณะมีพระชันษา 34 พรรษา²² โปรดให้กำกับ

-
- ²² ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่าตลอดรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่ามีบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอที่โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกรมเพียง 5 พระองค์ ตามลำดับดังต่อไปนี้ คือ
- พ.ศ. 2367 โปรดฯ ให้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากุสุมา เป็นกรมหมื่นเสพสุนทร ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงกำกับกรมใด สิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ 3
- พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษร เป็นกรมหมื่นพิทักษเทเวศน์ กำกับกรมม้า
- พ.ศ. 2375 โปรดฯ ให้ตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กำกับกรมทหารปืนใหญ่
- พ.ศ. 2379 โปรดฯ ให้ตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไพฑูรย์ เป็นกรมหมื่นสนธิทนเรนทร ไม่ปรากฏหลักฐานว่ากำกับกรมใด สิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อพ.ศ. 2391
- พ.ศ. 2385 โปรดฯ ให้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้านวม เป็นกรมหมื่นวงษาสนิท กำกับกรมหมอ

จะเห็นได้ว่าในบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 5 พระองค์นั้น กรมหลวงวงษาศิริราชสนิทจัดเป็นเจ้านายในรุ่นสุดท้ายที่โปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นทรงกรม ซึ่งอาจเป็นเหตุผลจากการที่เจ้านายที่มียศบรรดาศักดิ์ได้สิ้นพระชนม์ไปหลายพระองค์ ตำแหน่งการกำกับราชการในกรมกองต่าง ๆ วางลงหลายตำแหน่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายรุ่นใหม่ที่มีพระปรีชาสามารถทรงกรมในหน่วยงานดังกล่าว ดูรายละเอียดใน ราชสกุลวงศ์, หน้า 19, 21, 24, 26-27 และ จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงษานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนตลอดรัชกาลที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ เติลเมล์, 2457), หน้า 49-64. และ เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ณ เมรุท้องสนามหลวง ปีมะเส็ง พ.ศ. 2472 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 36-38.

ราชการกรมหม่อมพร้อมทั้งพระราชทานวังริมแม่น้ำข้างใต้วัดพระเชตุพนฯ ให้เป็นที่ประทับแห่งใหม่
อีกด้วย²³

เมื่อพิจารณาถึงตำแหน่งหน้าที่ของพระองค์แล้วจะพบว่า กรมหม่อนั้นจัดเป็นกรมที่มีบทบาท
สำคัญยิ่งกรมหนึ่ง เนื่องจากมีหน้าที่และความรับผิดชอบโดยตรงในการดูแลบำบัดรักษาโรคภัยไข้-
เจ็บแก่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนชนขุนนางและข้าราชการชั้นสูงในราชสำนัก²⁴
ดังที่พระสังฆราชปาลเลอแก้วซ์ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของหม่อหลวงไว้ว่า

"มีข้าราชการดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าของกรมหม่อหลวง ราชการแผนกนี้แบ่งออกเป็นหลาย
สายผลัดเวียนเปลี่ยนเวรกันเข้าประจำการ มีหน้าที่ในพระบรมมหาราชวังทั้งกลางวันและกลางคืน
เพื่อให้การพยาบาลแก่บุคคลในราชสำนัก ติดตามไปในกองทัพหรือติดตามเจ้านายและข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่เมื่อไปราชการท้องที่ หม่อเหล่านี้ได้รับพระราชทานเงินปี จากพระเจ้าแผ่นดินและตำแหน่ง
ก็ตกทอดไปถึงชั้นลูกหลาน..."²⁵

²³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 26..., หน้า 41-42.

²⁴ "Siamese Theory and Practice of Medicine" Bangkok
Carlander for the year 1865, pp. 60.

²⁵ มงเซอเอร์ ปาลเลอแก้วซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 320 - 321. และฮิวดี คปนียากร,
"วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522,
หน้า 61-65.

ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชฤทธิให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงกำกับกรมหมอนั้น นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถในด้านการแพทย์ของพระองค์แล้ว^{๒๐} หากพิจารณาอย่างลึกซึ้งจะพบว่า ยังเป็นการชี้ให้เห็นพระอุปนิสัยและบุคลิกภาพส่วนพระองค์อีกด้วย กล่าวคือผู้ที่ดำรงตำแหน่งแพทย์หลวงประจำพระองค์นั้นย่อมมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ และบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง จำเป็นจะต้องคัดเลือกผู้ที่มีความเหมาะสม มีคุณสมบัติที่เข้ากันได้กับทุกฝ่ายในราชสำนัก อีกทั้งประการสำคัญที่สุดก็จะต้องเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อสถาบันกษัตริย์อย่างแท้จริง จากคุณสมบัติดังกล่าวนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงตระหนักได้ดีว่า กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นผู้ที่มีความเหมาะสม จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญดังกล่าว

การปฏิบัติหน้าที่ราชการ

ตลอดระยะเวลา 9 ปี ที่ทรงกำกับราชการกรมหมอนองเบื้องพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น กรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงปฏิบัติภารกิจหน้าที่ในด้านการแพทย์ด้วยดีตลอดมา อาจวิเคราะห์ถึงบทบาทของพระองค์ในฐานะแพทย์หลวงได้เป็น 2 ประเด็นดังนี้ คือ

- ก. การบำบัดรักษาโรค
- ข. การค้นคว้าสะสมตำราแพทย์

^{๒๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ได้ทรงอธิบายความรู้และคุณสมบัติของหมอลหลวงไว้โดยละเอียดว่า ผู้ที่ดำรงตำแหน่งหมอลหลวงจะต้องผ่านการทดสอบความรู้ความสามารถทุกคน เนื่องจากเป็นผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบในการเสี่ยงต่อความเป็นความตายของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ดังนั้นจึงจำเป็นจะต้องมีความรู้ทางด้านทางการแพทย์อย่างชำนาญ คุราละเอียดในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ "เรื่องแพทย์หมอ", ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1, หน้า 222-235. และชวลี ตบเนียนกร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 58-61.

ก. การบำบัดรักษาโรค

ในฐานะที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงดำรงตำแหน่งแพทย์หลวงประจำพระองค์เป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้พระองค์เป็นที่รู้จักและคุ้นเคยในหมู่เจ้านายและข้าราชการชั้นสูงในราชสำนัก เข้าใจว่าคงจะมีการทูลเสด็จไปรักษาผู้ป่วยอยู่เนือง ๆ เปิดโอกาสให้พระองค์ทรงรู้จักและใกล้ชิดสนิทสนมกับบุคคลหลายกลุ่ม แม้ว่าบรรดาคนไข้ส่วนใหญ่ของพระองค์จะจำกัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นสูงมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ก็ตาม ดังเช่นเมื่อ พ.ศ. 2386 หลังจากที่ทรงกำกับราชการกรมหมอเพียงหนึ่งปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงเข้าถวายการรักษาพระอาการประชวรของพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งทรงเป็นพระธิดาที่โปรดปรานและทรงพระเมตตาเอ็นดูเป็นพิเศษ เพราะทรงมีความสามารถสนองพระราชกิจเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแก่พระบรมราชชนกตลอดมา ดังนั้นการถวายการรักษาของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทในครั้งนี้นับว่าสำคัญยิ่ง ดังปรากฏหลักฐานจาก "เพลงยาวจดหมายเหตุเรื่องกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประชวร"²⁷ ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งโดยคุณสุวรรณางข้าหลวงในกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ได้กล่าววาทกษ่องพระปรีชาสามารถและสรรพคุณยาของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ตลอดเวลาที่ทรงถวายการรักษาพระอาการประชวรของพระเจ้าลูกเธอ²⁸ ซึ่งจากพระปรีชาสามารถครั้งนี้น่าจะส่งผลให้พระองค์ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและมีความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการตลอดมา

²⁷ เพลงยาวจดหมายเหตุได้บรรยายถึงเหตุการณ์ด้านต่าง ๆ จากการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และได้บันทึกถึงการเข้าเฝ้า ตลอดจนบรรพชาภาศในพระตำหนักภายในพระบรมมหาราชวังไว้อย่างถี่ถ้วนว่ามีใครบ้าง และอาการได้คลี่คลายไปอย่างไร จนกระทั่งสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2388 คุราชละเอียดในกรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิชา, 2507), หน้า 93-117.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2393 กรมหลวงวงษา-
 ธิราชสนิทได้ทรงมีโอกาสเข้าถวายการรักษาพระอาการประชวรในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัวหลังจากที่หลวงศรีศักดิ์ แพทย์หลวงท่านหนึ่งซึ่งเข้าใจว่ามีอาวุโสกว่ากรมหลวงวงษาธิราชสนิท
 ไม่สามารถถวายพระโอสถให้พระอาการคลายลงได้ ดังปรากฏหลักฐานจากการกราบบังคมทูลของ
 เหล่าขุนนางตอนหนึ่งว่า

"... หลวงศรีศักดิ์ ถวายพระโอสถแต่ ๗ วัน ๔^๑ 7 ค่ำมาจน ๗ วัน ๔^๓ 7 ค่ำ
 พระอาการที่ทรงประชวรแห่งทวีขึ้น พระโรคเดิมที่หายแล้วกลับมีมา พระอาหารน้อยลงกว่าแต่ก่อน
 พระโอสถที่หลวงศรีศักดิ์ประกอบถวายแต่แรกมาจนวันนี้หาชอบพระโรคไม่ หลวงศรีศักดิ์จะถวายพระ
 โอสถต่อไปเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม พระอาการจะระบัดระเปื้อเข้าวันไป..."^{๒๐}

ดังนั้นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท จึงทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติหน้าที่ถวาย
 การรักษาพระอาการแทนสืบต่อมา ถึงแม้ว่าในเวลานั้นพระอาการประชวรจะทรุดหนักลงมากแล้ว
 แต่พระองค์ก็ทรงพยายามทุ่มเทความรู้ความสามารถอย่างสุดกำลังเพื่อถวายการรักษาในครั้งนี้
 "กระหม่อมฉัน [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] ส่นองพระเดชพระคุณมาก็เต็มสติปัญญามาหลายวันช้านานแล้ว ... ตริกรองถวายพระโอสถมากี่หาคลายขึ้นได้สมคาดคิดไม่...."^{๒๑}

เมื่อกรมหลวงวงษาธิราชสนิทไม่ทรงประสบผลสำเร็จในการถวายการรักษาพระอาการ
 ประชวรดังกล่าว ก็ทรงเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความรู้ความสามารถเหนือกว่าพระองค์เข้าวันปฏิบัติ
 หน้าที่แทน หากแต่ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดมั่นใจว่าจะปฏิบัติหน้าที่แทนพระองค์ได้สำเร็จ ดังปรากฏ
 พระหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

^{๒๐} กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 488 เรื่องขุนนาง
 กราบบังคับทูลให้กรมหลวงวงษาฯ ถวายพระโอสถแทนหลวงศรีศักดิ์

^{๒๑} ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31, 51, 52, หน้า 46.

"... ครั้นปรึกษาเจ้ากรม ปลัดกรม ขุน หมื่น พัน ในกรมหมอ จดหมายแต่ตำราษาต่าง ๆ มาให้คนละ 2 ขนานบ้าง 3 ขนานบ้าง ครั้นไล่เลียงคาดคั้นจะให้มันคงเข้ากั๊นึ่งเสียบ้าง พุดจาเลื่อนไหลแก้ตัวไปต่าง ๆ หาแน่นอนแข็งแรงไม่ ..." ³¹

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงกำกับราชการในกรมหมอสืบต่อมา แม้ว่าในขณะเดียวกันจะทรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติพระกรณียกิจอีกหลายประการก็ตาม ก็ได้ทรงละทิ้งภารกิจในกรมหมอแต่อย่างใด ³² จนกระทั่งทรงพระประชวรใน พ.ศ. 2404 ³³ ดังปรากฏหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

³¹ เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน.

³² ดังสะท้อนให้เห็นจากบันทึกของทูตชาวอเมริกันที่เดินทางเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทยใน พ.ศ. 2400 กล่าวถึงภารกิจของพระองค์ในการเสด็จไปดูแลอาการของผู้ป่วย Townsend Harris, The Complete Journal of Townsend Harris (New York: Doubleday, Doran & Company, 1930), pp.125.

³³ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย กับจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนาวาตรี หลวงสุนทรเสนี (ร้อยเอกอินอมาตยกุล) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2512 (พระนคร : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2512), หน้า 99.

"เมื่อวันที่ 7¹¹ 9 ค่าเวลาเช้า กรมหลวงวงษาธิราชสนิทไปอาบน้ำลมหัจฉลิม
ลงเคลิ้มสติไป คนหามาที่นอนแต่พื้นชั้นแล้วจับอีกชักปากเบ้ชวบคไป จ่าระช้ำมือเท้ายกไม่ได้เลย
พูดไม่ชัด ลมเดินอ่อนไป ข้าพเจ้า [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] ไปเยี่ยมเห็นข้าพเจ้า
ก็ร้องไห้แล้วพูดเอาใจว่าไม่เป็นไร คงจะหายดอก แต่ไม่ยอมให้ใครรักษา เธอใช้ยาของเธอเอง
สติอารมณ์นั้นยังดีอยู่ ครั้นเธอ [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] รักษาตัวมาหลายวัน อาการก็ค่อยคลาย
ขึ้น ต่อมาจนบัดนี้อาการก็ค่อยคลายขึ้นมากแล้ว..."³⁴

ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงพระประชวรดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น สันนิษฐานว่าสุขภาพของ
พระองค์จะเป็นอุปสรรคในการกำกับราชการในกรมหมอ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ทรงรับหน้าที่กำกับราชการในกรมหมอสืบต่อมา³⁵

มีข้อน่าสังเกตว่าถึงแม้พระองค์จะมีได้ทรงกำกับราชการกรมหมอโดยตรงอีกต่อไป แต่
ก็ยังปรากฏหลักฐานที่แสดงบทบาทของพระองค์ในการบำบัดรักษาโรคอยู่หลายครั้ง ดังเช่น ใน
พ.ศ. 2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เสด็จไปดูแลอาการ
ป่วยของเจ้าพระยานิกรบดินทร ที่สมุหนายก³⁶ หรือใน พ.ศ. 2408 โปรดเกล้าฯ ให้ทรง
ถวายการรักษาพระอาการประชวรในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏพระราช-
หัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "อนึ่งกรมวงษา [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] จัน [พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] ให้ลงไปเมื่อวานนี้ไปคิดอ่านอย่างไรว่ากระไร ด้วยเรื่องพระอาการ
วังน้า [พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว]...."³⁷

³⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน"
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิพนธ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ 84 ปี
มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 634.

³⁵ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, หน้า 29.

³⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงนายพิจารณาสรพกิจ"
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 497.

³⁷ _____, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์"
ปีชวด พ.ศ. 2407" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 362.

กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงทำหน้าที่ในการบำบัดรักษาโรคครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2411 โดยการถวายการรักษาพระอาการประชวรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่บรรดาหมอหลวงไม่สามารถที่จะถวายพระโอสถให้คลายอาการพระประชวรได้อีกต่อไป ครั้งนั้น กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งมีพระชันษาถึง 60 พรรษาแล้วได้ทรงรับอาสาที่จะประกอบพระโอสถโอสถถวายเพื่อสนองเนื่องพระศุลบาท ดังปรากฏหลักฐานว่า

"... พระวงศานวงศ์ท่านเสนาบดี ปรีชาพร้อมกันเห็นว่า หลวงทิพจักขุ ถวายพระโอสถมากหลายวันแล้ว พระอาการหายคลายไม่ จึงให้ประชุมหมอหลวงว่า ผู้ใดจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ หมอทั้งปวงก็นิ่งได้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จึงรับฉลองพระเดชพระคุณ ตั้งพระโอสถเข้าไปถวายหลายเวลา พระอาการก็ไม่ถอย ..." ³⁸

จากข้อความดังกล่าวนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงความอุตสาหะเพียรพยายามของพระองค์ในฐานะหมอฟันที่มีต่อคนไข้แล้ว ยังชี้ให้เห็นถึงพระอุปนิสัยที่ซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่สุด ถึงแม้ว่าจะมีความหวังเพียงเล็กน้อยในการบำบัดรักษา เนื่องจากพระอาการกำเริบมากขึ้น แต่พระองค์มิได้ทรงย่อท้อ พร้อมทั้งจะทรงทำหน้าที่ถวายเบี่ยงพระศุลบาทตราบจนถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ

ข. การค้นคว้าสะสมตำราแพทย์

นอกจากกรมหลวงวงษาธิราชสนิท จะทรงมีพระปรีชาสามารถในด้านการรักษาพยาบาล ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังทรงมีพระอุปนิสัยที่โปรดการศึกษาค้นคว้าแสวงหาความรู้ด้วยพระองค์เอง

อยู่เป็นนิจ ดังปรากฏว่าได้ทรงค้นคว้าสะสมตำราแพทย์ต่าง ๆ ไว้มากมาย³⁰ ซึ่งส่วนหนึ่งเข้าใจว่าคงเป็นมรดกที่ตกทอดมาจากสายตระกูลทางฝ่ายพระมารดาของพระองค์เนื่องจากทรงเป็นเจ้าของตำราอายุเก่าแก่หลายเล่ม อาทิ ตำราพระโอสถพระนารายณ์ ซึ่งนับว่าเป็นตำราแพทย์เก่าแก่ที่ทรงคุณค่า สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพได้ทรงอธิบายถึงประวัติตำรายาฉบับนี้ไว้ในพระนิพนธ์คำนำว่า

"ตำราพระโอสถพระนารายณ์³¹ คือ ตำราพระโอสถตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชกรุงเก่า หอสมุดฯ ได้ค้นฉบับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นชัชวาลนาทเรนทร ประทานมาเป็นหนังสือคัมภีร์ลานผูก 1... ยาในตำราพระโอสถนี้คงจะเป็นยาดีโดยมาก ได้ยืมมาตั้งแต่พิมพ์แล้วมีผู้ได้ประกอบยาตำราพระโอสถ ใช้อรักษาใช้ก็เห็นคุณ"⁴⁰

นอกจากจะสะสมตำรายาแล้ว ยังทรงค้นคว้าตำรายาต่าง ๆ ไว้มากมาย ซึ่งสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพได้ทรงกล่าวยกย่องสรรพคุณตำรายาของพระองค์ว่า

"หนังสือว่าด้วยตำราสรรพคุณยา³¹ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้ทรงเรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ร้อยแก้ว เป็นตำราที่มีคุณประโยชน์และเชื่อถือได้ว่ารักษาโรคได้จริง ด้วยกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเป็นอธิบดีแพทย์ในสมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 4 มีพระเกียรติคุณสมควรได้รับการยกย่องนับถือว่าเป็นแพทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ และเชี่ยวชาญในการแพทย์ไทย"⁴¹

³⁰ หลังจากที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2413 แล้ว ตำราแพทย์ต่าง ๆ ที่เก็บสะสมไว้เป็นจำนวนมากก็ได้กระจัดกระจายไปหลายแห่ง แม้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระโอรสก็ไม่ได้ค้นฉบับมาทั้งหมด ที่ได้มาส่วนใหญ่มักชำรุดเสียหาย มีเพียงบางส่วนที่ตกทอดเป็นมรดกมาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัชวาลนาทเรนทร พระนัดดาในกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งต่อมาได้ทรงมอบให้แก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร (ปัจจุบันคือหอสมุดแห่งชาติ) เพื่อเป็นวิทยาทานในการค้นคว้าสืบไป ปัจจุบันสามารถตรวจสอบค้นคว้าได้ที่ห้องเอกสารโบราณ ชั้น 4 อาคารหอสมุดแห่งชาติ

⁴⁰ กรมศิลปากร, ตำราสรรพคุณยาฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางไชศรี ทองฉิว ๘ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ วันอาทิตย์ที่ 29 กรกฎาคม 2533, [ม.ป.ท.], 2533, หน้าคำนำ.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

การที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นหมอล่วงที่ปรากฏชื่อเสียงดังกล่าวนั้น ยังผลให้พระองค์ทรงมีลูกศิษย์ที่ฝากตัวเรียนวิชาแพทย์แผนโบราณจำนวนหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานจากลายพระหัตถ์ตอนหนึ่งว่า "สานุศิษย์หม่อมฉัน [กรมหลวงวงษาธิราชสนิท] ที่เรียนเป็นหมอล่วงทั้งพระ คฤหัต " ⁴² อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับกลุ่มลูกศิษย์ของพระองค์เท่าใดนักที่น่าสนใจก็คือ ในจำนวนลูกศิษย์ดังกล่าวนี้มีสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์รวมอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง สันนิษฐานว่าพระองค์น่าจะทรงเป็นลูกศิษย์ที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นพิเศษอีกพระองค์ เนื่องจาก "ทรงรักในการแพทย์หมอล่วง" พระองค์หนึ่งเช่นกัน ซึ่งในเวลาต่อมากรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงถวายตำราสาส์ตโรพิเศษให้แก่พระองค์ทั้งๆ ที่ไม่เคยเปิดเผยตำราสาส์ตโรให้แก่ผู้ใดทั้งสิ้น ⁴³

อาจกล่าวได้ว่า การปฏิบัติหน้าที่ราชการในฐานะหมอล่วงของพระองค์นั้นประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี จนเป็นที่ปรากฏชื่อเสียงพระเกียรติคุณโดยทั่วไปทั้งในด้านการรักษาโรคและการสะสมตำราแพทย์แผนโบราณ

พระปรีชาสามารถทางด้านวรรณกรรม

ในฐานะที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และทรงเจริญวัยขึ้นท่ามกลางบรรยากาศแห่งความเฟื่องฟูศิลปวิทยาการต่างๆ ประกอบกับทรงเป็นศิษย์ในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จินตวิเอกอีกพระองค์หนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้พระองค์เริ่มสนพระทัยและศึกษาร่ำเรียนทางด้านวรรณคดี จนทรงพระปรีชาสามารถอย่างแตกฉานทั้งทางด้านกาพย์กลอน ฉันท์ กาพย์ กลอน เข้าใจว่าในขณะที่ยังทรงพระเยาว์นั้น คงจะทรงมีผลงานในด้านกวีนิพนธ์ไว้บ้างเหมือนกัน ดังที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ทรงสันนิษฐานว่า "...ก่อนนั้นคงจะได้ทรงแต่งสั้น ๆ เป็นก่อนเล็กก่อนน้อยมามากแล้ว

⁴² จดหมายเหตุ ร.4 เลขที่ 515 ไม่ปรากฏศักราช เรื่องกรมหลวงวงษาธิราชสนิทกราบทูลฮารูปขนานหนึ่ง.

⁴³ เรื่องเดียวกัน.

แต่หากไม่เป็นลำเป็นสัน จึงไม่มีเหลืออยู่..."⁴⁴

ผลงานกวีนิพนธ์ของกรมหลวงวงษาธิราชสนิทก่อนที่จะทรงกรมเข้ารับราชการนั้น ปรากฏอยู่เพียง 3 เรื่อง ตามลำดับต่อไปนี้ คือ นิราศพระประธม เพลงยาวสามชาย และ คำรากลบทสิ่งทีโตนเล่นหาง

จะเห็นได้ว่างานกวีนิพนธ์ทั้ง 3 เรื่องนี้ มีความแตกต่างหลากหลายรูปแบบกันออกไป กล่าวคือพระนิพนธ์เรื่องนิราศพระประธมนั้นจัดเป็นโคลงนิราศรุ่นแรก ๆ ที่ทรงแต่งขึ้นใน พ.ศ. 2377 ขณะมีพระชันษาเพียง 26 พรรษา และได้ทรงใช้เวลาในการแต่ง 2 ปี สำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2379 จุดมุ่งหมายในการที่ทรงแต่งนิราศพระประธมนั้น เนื่องในโอกาสที่พระองค์ได้เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ส่วนเนื้อความก็ยังทรงยึดหลักตามจารีตการแต่งนิราศแบบเดิมคือ พรรณนาถึงการจากนางตามแบบนิราศทั่วไป โดยทรงเริ่มพระนิพนธ์ตั้งแต่เสด็จออกจากท่าที่ประทับ ณ วังท้ายหีบเพชรวังที่ 3 โดยทางชลมารค และเมื่อเสด็จผ่านสถานที่สำคัญก็ได้พรรณนาเป็นระยะไปจนถึงพระปฐมเจดีย์

อย่างไรก็ตาม ลักษณะเด่นของเรื่องนิราศพระประธมนี้นอกจากจะเป็นงานวรรณกรรมที่สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของคนในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้วยังชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของวรรณกรรมประเภทนิราศอีกด้วย⁴⁵ กล่าวคือแม้ว่าจะทรงแต่งโคลงนิราศพระประธม ด้วยความพยายามที่จะคงลักษณะสำคัญในรูปแบบจารีตเดิมของการแต่งนิราศก็ตาม แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงความคิดของกวีซึ่งให้ความรู้สึกและความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริง มิใช่การพรรณนาทางคำ

⁴⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท, นิราศพระประธม กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงชำระแจกในการพระกรุณาพระราชทานมหาอำมาตย์โท พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ อุปนายกராชนบัณฑิตสภา หอพระสมุดวชิรญาณ ณ วัดศุภสีดาราม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า (2).

⁴⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตั้งข้อสังเกตว่า กวีที่แต่งนิราศในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 นั้นถือคติต่างกันเป็น 2 พวก คือ พวกแรกถือคติเดิมว่า โคลงฉันทเป็นของสำคัญ แต่งยากกว่ากลอน กวีพวกนี้จึงนิยมแต่งนิราศเป็นโคลงตามอย่างศรีปราชญ์ทั้งนี้ กวีอีกพวกหนึ่งชอบเพลงยาว อย่างเช่นเล่นกันเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา กวีพวกนี้แต่งเป็นกลอนสุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "คำอธิบาย", นิราศสุนทรภู่ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา), 2514), หน้า 84.

ที่เป็นจริง มิใช่การพรรณนาทางด้านวรรณศิลป์ตามแบบอย่างจารีตการแต่งนิราศแต่เพียงประการเดียว กรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงแทรกข้อความที่ได้ทรงพบเห็นจริงจากประสบการณ์ของพระองค์เองเกือบตลอดเรื่อง ทำให้โคลงนิราศพระประชมมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากนิราศแบบเก่า แม้ว่าจะทรงแต่งเลียนแบบจารีตเดิมก็ตาม⁴⁶

ส่วนพระนิพนธ์เรื่องเพลงยาวสามชาย⁴⁷ จะทรงแต่งขึ้นในปีใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่มีลักษณะเด่นที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างกวีทั้ง 4 ท่าน ที่ได้ร่วมกันจรดลงงานกวีนิพนธ์ ซึ่งจัดเป็นคณะหนุ่มสาวที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงษาธิราชสนิท พระสรวิชัยภักดิ์ (สนิท บุนนาค) และคุณพุ่ม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหลวงวงษาธิราชสนิทนั้น เข้าใจว่าน่าจะทรงเป็นพระสหายสนิทกันมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ที่เดียว เนื่องจากเจ้าจอมมารดาปรากฏใหญ่ได้ดูแลถวายการอภิบาลทั้งสองพระองค์คู่กันมาตลอด

นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงพระนิพนธ์ตำราเพลงยาวกลบทสิ่งใดเล่นทาง ซึ่งเป็นการพัฒนางานกวีนิพนธ์ขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง ทั้งนี้เพราะเป็นการแต่งเพื่อที่จะถวายเป็นพระราชศรัทธาแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ใน พ.ศ. 2374-2378 พระองค์ได้ทรงพิถีพิถันกับงานชิ้นนี้มาก ด้วยเหตุที่เป็นงานกวีนิพนธ์ที่ต้องทรงแต่งร่วมกับกวีที่สำคัญในราชสำนักหลายท่าน

⁴⁶ นิธิ ได้อธิบายพัฒนาการของงานวรรณกรรมด้วยผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และชี้ให้เห็นความแตกต่างของวรรณกรรมนิราศในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าสิ่งที่สามารถสังเกตเห็นได้ชัดคือ ขณะที่นิราศแบบเก่าไม่ได้ให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ที่เป็นจริงเท่าใดนัก และยังเน้นทางด้านวรรณศิลป์แต่อย่างเดียว ในทางตรงกันข้ามนิราศแบบใหม่นั้นกวีจะให้ความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริงควบคู่ไปกับการพรรณนาโวหารเสมอ ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 198-203.

⁴⁷ ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 63-68.

กล่าวโดยสรุปงานกวีนิพนธ์ก่อนที่พระองค์จะทรงกำกับราชการกรมหมอนั้นมีความแตกต่างกันหลายรูปแบบ ด้วยทรงมีจุดประสงค์เพื่อความบันเทิงเริงรมย์เป็นการส่วนพระองค์ แต่เมื่อทรงรับกรมเข้ากำกับราชการในกรมหมอแล้ว แม้ว่าจะปรากฏงานกวีนิพนธ์อยู่บ้าง แต่ก็ทรงมีจุดมุ่งหมายเพื่อสนองพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏว่า

หลังจากที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงเข้ากำกับราชการในกรมหมอใน พ.ศ. 2385 แล้ว ในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าจะทรงมีพระราชปรารภต่อพระองค์เกี่ยวกับการศึกษาของบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเล็ก ซึ่งทรงมีพระราชประสงค์จะให้ศึกษาวิทยาการความรู้ในด้านต่าง ๆ ดังนั้นในพ.ศ. 2392 กรมหลวงวงษาธิราชสนิท จึงได้ทรงพระนิพนธ์เรื่อง จินตคามณี เล่ม 2 ขึ้น เพื่อถวายให้เป็นหนังสือแบบเรียนแก่บรรดาพระโอรส

การที่ทรงแต่ง จินตคามณี เล่ม 2 ครั้งนี้ได้ทรงเลียนแบบมาจาก จินตคามณีฉบับของ พระโหราธิบดี เล่มแรก⁴⁸ แต่ได้ทรงแก้ไขการอธิบายหลักเกณฑ์ภาษาไทยให้กระชับรัดและเข้าใจความได้ง่ายขึ้นกว่าฉบับของพระโหราธิบดี และข้อแตกต่างที่สำคัญก็คือ จินตคามณีฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยังสอดแทรกคำสอนที่เน้นหนักในด้านศีลธรรมจรรยา ตลอดจนข้อควรปฏิบัติของผู้ที่จะเข้ารับราชการอีกด้วย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า

เป็นข้าราชการ อย่าเกียจอย่าคร้าน การงานตฤกตรอง
 เข้านอกออกใน อย่าให้ล่าพอง จักกราบทูลฉลอง อย่าได้มูสา ฯ
 อย่าเห็นกับคน สิบบาทคาดบน ไม่พินอาชญา
 อย่าประจบอย่าประแจง ช่วยแรงวาสนา กิจการภารา จงหมั่นจิตรจำ ฯ
 แม้จะว่าความ ไล่เลียงไต่ถาม ให้งามแม่นอย่า
 อย่าคุมเหงไพร่ หาให้ชอบธรรม เกรงบาปกลัวกาม ในอนาคตกาล ฯ
 กุศลหาไม่ เงินทองบ่าวไพร่ ถึงได้ไม่นาน
 คงให้วิบัติ พลัดพรากจากสถาน เวรกาม์บันดาล ฉิบหาวยาวชนม์⁴⁹

⁴⁸ กรมศิลปากร, จินตคามณี เล่ม 1-2 กับบันทึกเรื่องหนังสือจินตคามณี และจินตคามณีฉบับพระเจ้าบรมโกศ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, 2512), หน้า 119.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

มีข้อที่ควรสังเกตว่า ในฐานะที่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเป็นเจ้าของกลุ่มหัว
ก้าวหน้าที่รับวิทยาการแบบตะวันตก ตลอดจนทรงคบหากับบรรดาชาวตะวันตกเป็นจำนวนมาก
จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า คงจะทรงรับเอาวิธีการเขียนงานประวัติศาสตร์แบบตะวันตกมาบ้าง
เช่นกัน⁵⁰ ดังเช่นกรณีที่ทรงมีรับสั่งให้พระยาสุโขทัยธรรม (แก้ว) สืบค้นสายราชินิกุลบางช้าง
ทางฝ่ายพระมารดาเป็นฉบับแรก ใน พ.ศ. 2388 โดยมีข้อหนึ่งชื่อว่า "พงษาวดารราชินิกุล-
บางช้าง"⁵¹

ด้วยเหตุนี้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์จึงได้ทรงรับมอบ-
หมายให้ปฏิบัติหน้าที่รับผิดชอบในการชำระพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา⁵² ด้วยเหตุผล
ทางการเมือง ดังปรากฏหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานไปยังเซอร์ จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษตอนหนึ่ง

"ข้าพเจ้า [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] กับน้องชายข้าพเจ้า คือ กรม
หลวงวงศาธิราชสนิท ผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายเราคนหนึ่ง... กำลังพยายามตระเตรียมแต่งตำนานกรุง
สยามอันถูกต้องจำเดิมแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาโบราณเป็นราชธานีเมื่อปี ค.ศ. 1350 นั้นกับทั้ง
พงษาวดารพระราชวงศ์ของเราให้พิสดารยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงให้ท่านคราวนี้"⁵³

⁵⁰ ปรากฏหลักฐานต่อมาใน พ.ศ. 2400 ที่สะท้อนให้เห็นถึงพระดำริเกี่ยวกับความ
สำนึกในประวัติศาสตร์ของพระองค์กล่าวคือ ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้เทนาเซนด แฮร์ริส
(Townsend Harris) ทูตอเมริกันใส่ข้อความเกี่ยวกับความเป็นมาของการทูตไทยในระยะ 30
ปีที่ผ่านมา โดยให้กล่าวชื่อชาติทั้งหลายที่ส่งทูตเข้ามายังประเทศไทย และประเทศไทยได้ส่งทูต
ไปที่ใดบ้าง ดูกรมศิลปากร, บันทึกรายวันของเทนาเซนด แฮร์ริส นันทา วรเนติวงศ์ ผู้แปล
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 98.

⁵¹ ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, พงษาวดารราชินิกุลบางช้าง พิมพ์แจกในงานศพ
พระยาสุรนาทรเสณี (เป้า สวัสดิ์-ชูโต) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, 2457).

⁵² กรมศิลปากร, พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา 2 เล่ม (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516).

⁵³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษพระ-
ราชทานไปยังเซอร์ จอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษ ปีเถาะ พ.ศ. 2398", พระราชหัตถเลขา-
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 307.

กล่าวโดยสรุปการปฏิบัติหน้าที่ตลอดระยะเวลา 9 ปี ที่กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรง
เข้ากำกับราชการในฐานะหมอหลวงในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น นอกจากจะทรงใช้ความรู้ในด้านการ
แพทย์แล้ว ยังทรงใช้ความรู้พื้นฐานทางด้านวรรณคดีเข้ามาเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติราชการอีก
ด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่า พื้นฐานความรู้ทั้งด้านการแพทย์และวรรณคดีนั้น จะเป็นส่วนหนึ่งที่ส่งเสริม
ให้พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถเป็นที่ประจักษ์และเป็นที่ยอมรับในองค์พระมหากษัตริย์และราชสำนัก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย